

ГОРКИ ПРЕД СЪВРЕМЕННОСТТА

Лазар Цветков

Горки е вече класик на световната литература. Строгите авгури на литературната история се пазят да обезсмъртяват, но те вече са му отредили място редом с Толстой, Достоевски, Чехов. . . Не става въпрос кой е по-голям или по-малък. Тук, сред могъщите сенки на миналото значение има ролята в духовното развитие на човечеството, мястото в литературния процес.

Горки е класик. В това скъпо завоювано звание е и признанието, и любовта на поколенията към великия писател-хуманист. Но в него има и нещо необичайно. Това е все пак „посмъртна награда“, а за нас Горки е толкова жив, толкова актуален.

Впрочем необичайно беше всичко у него. Може би като Чехов трябва да каже: детството — аз нямах детство. Нито топлината и уюта на бащиния дом. Нито книгите. Нито пианото. Нито гувернантката. Вместо тях — сирашки хляб от четиригодишна възраст, плесниците и ритниците на един доморасъл педагог, скитничеството от къща на къща, от работа на работа, от господар на господар.

Юношеството. Няма я традиционната абитуриентска екскурзия по знаменитите къщи на родината; вместо тях — с торба през рамо и поръбена рубашка — скиталчество по могъщата матушка Русь. Когато неговите връстници са предприемали турнета по Европа, той е теглил въжетата край Волга — сякаш излязъл от знаменитата картина на Репин.

Младостта. Това е времето на професионална ориентация, на намиране място в живота. Горки няма нито професия, нито местожителство. През това време В. Г. Короленко отдавна е зял редакторско кресло, Л. Толстой почти не мърда от Ясна Поляна, А. П. Чехов се е обосновал окончателно в Ялта.

Образованието. Според регистъра на Новгородското училище — трето отделение. Безразборно чете на всякакъв род четиво: от Некрасов, Дюма, В. Скот, Г. Успенски до Ламне и учебници по астрономия и химия.

Първи стъпки в литературата. Той няма да бъде обкичен с венец в царско-селски лицей, няма да получи дори ласкавата поддръжка на Толстоевия дебют. На В. Г. Короленко той отнася голяма поема в проза и стихове „Песента на стария дъб“. Но срещнал „съвсем дипломатична“ критика на мастития писател, захвърля писането. Две изгорени тетрадки са единствения актив на един момчурлак, едва спасен от самоубийство.

Идейна подготовка. Тук в пълна степен важи определението на Маяковски „Мы диалектику учили не по Гегелю.“ Литературоведите спорят дали е чел Марксовия „Капитал“, но истината е, че революционен марксист той става не в библиотеката, а на обществената стъгда — в суровите борби на руския пролетариат.

Най-сетне и писателска слава той добива в стълкновение с всичко законно, благоприлично, утвърдено — държава, строй, религия, изкуство. А наследството му и досега събира страстната обич на едни, злоба и ненавист на други, сякаш разделяло човечеството по водораздела на класовата борба.

Най-сетне дори външно Горки се отделя от канонизираната ни представа за класика. От него не все умиротворена мъдрост и непогрешимост. В това открито, обветрено лице на селянин я няма брадата на пророка, върлинещото му прегърбено тяло не е осанка на духовен вожд, от слабите охтичави гърди излизат гъниви, скрибуцащи звукове. Този син на волжката шир никога не е излизал с претенции за шедьоври, никога не е имал самочувствието, че гради художествени монументи. Вършил е черната работа на писател-борец за революционно преобразование на обществото. Вършил я е със себеприщанието, с анонимния героизъм на обикновен воин. Вършел я е въпреки разклатено здраве, въпреки собствени и чужди прегрешения, въпреки жестоките наказания на реакцията, въпреки горчивия хляб на емигрантското съществуване.

И ако е стигнал до върховете на световната художествена мисъл, значи наистина голямо богатство е носил в душата си, значи и личността му е била изключителна, както задачите, които е решавала, както епохата, която я е изградила.

Не, той не е класик в обикновения смисъл на думата. Той е може би повече: постоянен спътник на нашата духовна биография, идеен барометър в работата на нашата мисъл, приятел през трудности и неволи. Всеки етап от живота на прогресивния човек непременно е свързан с Горки. Горгиевският химн за човека дигаше духа на политзатворници и концлагеристи, с неговите идеи се закърмяше нашата прогресивна литература, с безпощадните му филипики се разправяха с класовия враг в дните на победилата революция. Социалистическото строителство е възплъщение на горкиевската мечта за гражданен творчески труд. Защитата на световния мир от посегателствата на империалистите е осъществяване на една от най-любимите идеи на Горки. Възпитанието на новия човек, изграждането на новия морал, идейното израстване на социалистическия гражданин, културното строителство, сплотяването на творческата интелигенция, в центъра на всички задачи, които партията поставя на сегашния етап на борбата за комунизъм — е пак Горки. С неговото изключително социално ясновидство. С неговия борчески хуманизъм. С умението му да напипва невралгичните точки на епохата. И когато днес реактивни самолети порят небесната шир, и когато към космоса политат ракети и изкуствени спътници, ние неволно си спомняме любимата приказка на Горки за Икар и Дедал. И когато днес в далечни страни борците умират със смъртта на Лумумба или Ернесто Гевара, в съзнанието ни за кой ли път проблизва образът на Данко или Павел Власов. И в борбата срещу западното декадентство, и в борбата срещу еснафското самодоволство, и в отпора срещу дребнобуржоазния опортюнизъм, и в търсенето на нови граждански и човешки идеали — ние имаме за съюзник могъщото творчество на Горки — твърдиня на действияния хуманизъм.

Струва ми се, от всички класици на литературата на XX в. Горки е най-съвременен, най-близък до тревогите и радостите на деня. Разбира се, едно напреднало буржоазно общество, нагизнало в болестите на цивилизацията, ще се оглежда в творчеството на Джойс, Пруст и Кафка. Разбира се, рефлектиращият мозък на съвременния интелегент ще дири опора в Томас Ман и Андре Жид. Сълбове на класическия реализъм от XX в. ще си останат Роже Мартен дю Гар и Джон Голсуърси. Под хуманистичното знаме на Ромен Ролан ще се нареждат милиони борци за човешки права и свободи. Но именно Горки си остава централната писателска фигура на столетието, именно неговото творчество синтезира идейно-

художествените търсения на най-напредничавите художнически умове. Чрез него се осъществява органическата спойка между литературата на XIX и XX в. с всичко хубаво, завешано от старината, със всичко ново, донесено от епохата на социалните революции. При него разрушителната стихия на стария критически реализъм стана осъзната, идейно-насочено оръжие за безпощадна борба срещу стария свят. С него хуманизмът на писателите от миналото се превърна във „войнствуваша, очистителна любов към човека, на която е съдено да преобрази планетата“ (Л. Леонов). С него догадките, наченките, зародишите на изкуство от нов тип се съединиха в цялостен метод за изследване на съвременната действителност, за проникване в тенденциите на нейното развитие. Горки е бащата на социалистическия реализъм. Той неразривно свързва с творчеството си вчерашния и днешния ден на световното изкуство. Народността на руската класическа литература, действеният ѝ хуманизъм, нейната последователна реалистическа насоченост — това е плодовитата земя за Горкиевото творчество; то израства и върху подпорите на любимите му френски писатели Стендал, Балзак и Мопасан; в него се вливат соковете на световната революционна поезия от Хайне до Йожен Потие; преки са нишките, които водят от борческата романтика на Пушкин и Лермонтов към Горкиевия революционен романтизм; епическата мощ на Толстой, сатирата на Щедрин, полифоничната идейност на Достоевски, трезвият реализъм на Чехов сякаш с нова сила зазвучават в зрялото творчество на Максим Горки; неговата драматургия е блестящ завършек на класическата руска драма до Първата руска революция; в публицистиката му кънтят гневните инвективи на Херцен; физиологическият очерк от 60-те години, демократическата белетристика от 70-те години с правдивото изображение живота на народните низини, опитът на руската натурална школа и на френския натурализъм — всичко това стимулира творческото съзряване на великия писател-новатор.

Но заедно с това Горки е основоположник на ново социалистическо изкуство в световен мащаб. Главните идеи и естетическите принципи на Горкиевото творчество лягат в основата на социалистическия реализъм, в световната литература. Те оказват сериозно въздействие върху цялото съвременно изкуство в стремежа му да преодолее идейната ограниченост на стария критически реализъм, в усилията му по новому да осмисли целите на човешкото съществуване. След М. Горки закон за прогресивната литература става градивното начало, конструктивният елемент. И когато бичува старото, и когато утвърждава новото, съвременният писател трябва да се съобразява с реалните възможности на обществения прогрес, с реалните средства за неговото постигане. Това, което представлява главното, завоевание на съветската литература, това, с което тя обогатява съвременния литературен процес, е творческият завет на Горки: партийност, страстно утвърждаване на комунистическите идеали, гневното разобличаване на враговете на трудащите се народ, патриотичната гордост, верността към родината, омразата към човечеконенавиствеността, историческият оптимизъм...

В историята няма писател, на когото да се е паднала такава отговорна мисия. Може би Данте, „последният поет на средновековието и първият поет на новите времена“ (Енгелс), може би Толстой, „огледалото на руската революция“ (Ленин)? Да, разбира се, това са значителни етапи в художественото развитие на човечеството, повратни точки в движението на естетическата мисъл. Като художници те могат да бъдат поставени и преди автора на „Баба Изергил“. Но Горки е нещо по-друго. Той не е само голям писател-новатор. Той е революционният преврат в художественото съзнание на столетието, историческият водел между класическото изкуство на миналото и изкуството на настоящето и бъдещето. Именно чрез него литературата започва не само да анализира действителността, не само да я обяснява, но и решително да ѝ въздейства, радикално да я изменя.

В статията си „Разрушението на личността“ Горки беше казал: „В Русия всеки писател е бил наистина рязко индивидуален, но всички тях ги е обединявал един упорит стремеж да разберат, да почувствуват, да отгатнат бъдещето на страната си, съдбата на народа ѝ, ролята ѝ на земята. Като човек, като личност руският писател винаги е бил осветен от ярката светлина на беззаветна и страстна любов към великото дело на живота, литературата, към уморения от труд народ, към тъжната своя земя. Той е бил честен боец, великомъченик на правдата, богатир в труда, и дете по отношение на хората с прозрачна като сълза душа и ярка като звезда от руското небе“¹

Аз не знам по-вярна и по-покрътителна характеристика на руската литература, на руския писател. В нея прозира и блестящата ирония на княз Вяземски, и тъжната проникателност на Херцен, и сподаденият плач на Гогол. Може би съзнанието за законната принадлежност към апостолите на великата руска литература ѝ е придала художествения чар, обобщителната сила. Но за творчеството на самия Горки тя е тясна. Тя определя само изходната му основа, не и новаторския му принос. Защото Горки е писател не само рязко индивидуален, не само беззаветно и страстно влюбен във великото дело на живота, не само честен боец и мъченик на правдата. В нова историческа обстановка той съумя до отгатне бъдещето на страната си, съдбата на народа си, да стане по думите на Барбюс „велика светлина, откриваща път за цял свят“.

И това не оспорват на Горки и най-върлите врагове на съветската литература.² Вече съвсем са оредели редиците на тези, които наричаха великия писател „банален философ“ и „дилетантстващ ерудит“. Идейното новаторство на неговото творчество, огромната му познавателна стойност, революционизиращата му роля и значение са общопризнати. Значително по-малко е изяснен чисто художественият принос на Горки. Неразривната свързаност на съдържание и форма, издигната от писателя като азбучен закон на изкуството, е засланила не по-малко значимите формални търсения на Горки, нововъведенията му в областта на литературната техника. Дори тук модерната литература на столетието едва ли има много открития, неизвестни на Горки, неизпитани, непроверени от него. „Много от тези открития са осъществени или предвидени от Горки, други — изпробвани, трансформирани или отхвърлени в процеса на дирене „друга форма, иначе тон“ за произведения като „Делото на Артамонови“, „Егор Буличов и другите“, „Животът на Клим Самгин“.³ Без да бъде „формотворец“, без претенции за „майстор на изящната обработка“, Горки прави нововъведения в художествената форма с непреходно значение. И тук той е не по-малко велик, не по-малко революционен.

Ако говорим за гротескното заостряне на образа като черта на изкуство, насочено срещу „безобразието на живота“, то именно Горкиевите босащи са пример за „жесток реализъм“, за „съгъстена правда“, за „предизвикателен протест“ срещу безчовечността на класовото общество. Ако говорим за интроспективен разрез на човешката психика като своеобразие на съвременния психологизъм, то едва ли има художник на века така дълбоко, така хирургически бръкнал в двойствените души на своите герои: на малките хорица, затънали в житейския кал, но вперили поглед „към отвъдното“, на търговците, изнемогващи под бремето на съвестта, на еснафите с втръснатото им еснафско щастие; на интелигентите с мъчителното им недоволство от живота; на капиталистите с животинския им страх пред бъдещето. Всичко, до което се е докосвала ръката на художника, е засиявало с ярки багри, откроявало се с неувловими полусенки, заискряло е с

¹ М. Горький, Собр. соч., т. 24, ГИХЛ, М., 1953, стр. 66.

² Вж. The New-York Review of books, Special Spring issue, April 14, 1966.

³ Ал. Овчаренко. Великие искания. „Правда“, 14. III. 1968, стр. 3.

ярка жизненост. Като никой друг Горки е съумял „да преоткрие“ старите художествени средства на класиката, да изкове техническия реквизит и на модерната литература в изображението на една сложна, мобилна и противоречива епоха. Като никой друг той е съумял да покаже „пъстрия свят“ на нейните чедя; запокитени на дъното, изхвърлени връз пияната, издигнати в замъци, изпратени в огъня на революцията. „Зигзагите на личността“, с чиято разработка се хвалят съвременните модернисти, са били показвани от великия новатор исторически конкретно, сетивно-осезаемо. И не за да се докаже ефикасността на битието, а за да се върне на човека достойнството, характера, творческата самоличност. Изграждането на цялостен човешки характер у най-напредничавите представители на своето време е била художествена цел на Горки, а известно е, че тук е най-слабото място на модернистите — капитулирали пред болестите на цивилизацията.

Асоциативността, мозаичната композиция, отсъствието на фабула, смяната на хронологически планове, смесението на жанрове едва ли не се смятат днес за монопол на литературния модернизъм. Бездарни писачи на Запад вече така банализираха този монопол, че полезността и резултатността на подобни средства сериозно се накърниха. А ето, с „Бележки от дневника“ и „Спомени“ Горки като че ли ни връща към тяхната първична новота и свежест, към незаменимата им роля в повествованието.

„Разказите от 1922—1924 г.г.“ изненадват с модерния си реквизит. Тук е и „кинематографът на чувствата“, и „потокът на мисълта“, и „семантичната символика“. Една и съща история, минала през възприятието на няколко действащи лица, угасваща с уморената реч на един полудяващ — това сякаш е обикнатата сюжетна конструкция на съвременните агностици от френското или японското кино. „Движеща се панорама на десетилетията“ — така нарича Луначарски новаторската форма на „Клим Самгин“. Той много точно е доловил необикновения сюжетен обхват на епопееята, идейно-образния ѝ динамизъм, разгръщането на събитията като в многосериен филм. Това е необичайно за класиката. По отношение на Толстоевия принцип за обективна автономност на характера Горки е направил и следващата крачка: той изцяло превръща идейната перцепция в инструмент за проникване в обективната същност на света, в калейдоскопичната му сложност и многостранност. Пигмейските гърчове на Самгин пред надигашата се революция, паническият му страх от задаващите се социални промени стигат до фройдишки кошмари. Читателят непременно ще си спомни за Джойс и Кафка. Дребнавите души на Самгиновци потъват в една призрачна, фантастична действителност при най-малък досег до жизнената правда. Техният „поток на съзнанието“ е по горкиевски добросъвестна стенограма на постепено нарастващата загуба на духовното здраве, на затъването в идеен маразъм. И когато Горки обявява намерението си да напише роман за „вчерашния ден, очистен от дребнавостите...“, едва ли някой е предполагал, че „Делото на Артамонови“ ще стане образец на икономична, стегната, наистина модерна проза. По вместимост на съдържанието, по енергичност на фразата, по майсторството да се разкрие чрез отделната съдба голямата обществена закономерност романът на Горки твърде напомня на „Гепардът“ на Дж. Томазо ди Лампедуза. Отстъпвайки му по изработка на детайлите и по психологическа пълнота на образите, той обаче многократно го превъзхожда по усета за новото в живота, по своето историческо ясновидство.

На Запад вече се появиха литературоведи, които обявиха Горки за модернист. Със същата лекота техните предшественици го бяха отрели като безнадежден консерватор. Но всеки разбира колебливостта на тези определения. Те се менят според тактиката на враговете на съветската литература. Горки не е бил нито консерватор, нито модернист, а гениален писател-новатор, еднакво

велик и в съдържанието и във формата на своите произведения. При него модерните средства не са извикани от суетна празност, от шеславно изобретателство, те са „работни инструменти“ за задълбочено и синтетично проникване в живота. Те са такива, каквато е била Русия с драматичната ѝ история, с мъчително-болезнените ѝ конвулсии между назадничавост и прогрес, с изстраждането ѝ на социалните революции. Горки е бил експериментатор. Може би дори по-смел от днешните еквилибристи на формата. Но експериментатор-стопанин, експериментатор-господар на литературната техника, съумял да извлече от нея нужното и полезното, да я насочи в необходимото направление. Мисълта за „равноценното сливане на съдържание и форма“ е един от заветите на великия писател към всички, на които предстои да преобърнат нови житейски пластове, да кажат нова дума в литературата. Тях той сериозно предупреждава за опасностите на формализма, за сибаритското опошляване на изкуството. Тях той отрано подготвя за високата мисия на литературата — с вярна постановка на таланта, с правилна идейна ориентация. Горкиевата диагноза на „бароковата стихия“ има непреходно значение за всички талантиливи и бездарни „формотворци“, прикриващи нищожеството на своята продукция с „най-изящна обработка и украса“. По думите на Стефан Цвайг Горки „е толкова силен, че може да си позволи да бъде ясен и разбран“, въпреки всички съблазни на аристократичната поза, на красивия слог, на прецизния вкус. Срещу старомодните и модерни болести на естетизма той ни остави лекарства с безотказна сила и днес: примерът на великите писатели на руската земя, своя собствен художнически подвиг. Съвсем „по днешному“ звучи Горкиевият отговор на литературното фокусничество от всички видове и от всички времена: „Преди всичко изкуството трябва да бъде ясно и просто, неговото значение е твърде голямо и важно, за да имат в него място „чудачества“.

Но той не спря дотук. Горки винаги е съзнавал, че дори и най-красноречивото разобличение на псевдоизкуството е само „разчистване на пътя“ за истинското изкуство. Неговата продължителна, неспирна и безмилостна борба срещу декадентството и формализма, от една страна, срещу дилетантството и невежеството, от друга, не е само борба за повдигане художественото качество на литературата. Както и всичко друго у Горки тя има далечен прицел. Великият писател винаги е бил „най-предна позиция“ на фронта на хуманизма и прогреса, той винаги е познавал живота от първа ръка, от собствен поглед. С инстинкта си на голям художник, с идейно-политическия кръгозор и новаторски усет Горки пръв долавя земетръсите по сградата на старото изкуство. Още Чехов и Толстой си даваха сметка за идейната невъоръженост на класическия реализъм пред проблемите на задаващата се революционна епоха, но за Горки беше ясна и неговата методологическа изчерпаност, несъгласуваността му с новите повели на времето. Той не се лъже, че дори окончателен отказ от формализма, че дори щастливо попадение на значителен жизнен материал, че дори най-искрено приет обществен ангажимент още не са гаранция за истинско изкуство на века. И на нов глас старата песен не покорява сърцата на съвременниците, и с верен тон оркестърът не ще поправи старата пиеса. Нуждата от „нова песен“, от „нова мелодия“ се възприема от Горки с всички фибри на неговата изключително богата натура — с творческа интуиция, с чувство и воля, мисъл и съзнание. . . Създаденият от него метод на социалистическия реализъм е именно архимедовият лост за пълна подмяна на стария естетически инвентар, за пълно методологическо превозържаване на литературата. С теоретическата разработка и с практическото осъществяване на своето епохално откритие Горки можа да разреши трите големи въпроси на съвременното изкуство: преодоляването на неговата творческа криза, превръщането му в пряк преобразователен фактор на общественото развитие, „измъкването му“ на открито небе.

За кризата е говорено и писано много. Един френски остроумец беше нарекъл „криза“ безплодният плач по доброто старо време, други се оплакваше от „криза“ на развлекателно четиво, трети — от „сърдечни кризи“, но като оставим шегата настрана — действително синкавият „fin de siècle“ потъваше в меланхолично безсилие — сякаш чуплива ваза в грубите лапи на епохата. Въпреки титаничната фигура на Толстой, въпреки Чехов и Куприн като цяло изкуството от първото десетилетие на века се гърчеше в скепсис и неверие, блуждаеше с метерлинковските слепци. Именно Горки го привързва към колесницата на историята, именно той го зареди с динамита на задаващата се революция, именно той го съзря със съдбите и надеждите на милионите. Така, сякаш събудено от летаргичен сън, изкуството се изправяше на крака, в цялото величие на своите задачи.

За литература като обществен фактор също е писано много. От легендата за певеца при Термопилите до протоколите за сюсидалната епидемия на Вертеровци са се изписали томове за „магическата сила на словото“. Да не говорим за разночинския период на литературата, когато изящната литература се нареди в бойните редици на класовите лагери. Но дори Толстой мечтае за 200,000 читатели, Плещеев — за няколко поклъннали семена на „доброто и вечното“, Чехов — за сепването на няколко гузни съвести. Те са били скромни — великите руски писатели. Още приживе въздействието на тяхното творчество върху съзнанието на техните съвременници е било далеч по-голямо, отколкото са предполагали. Но от тълпите нещастници, вперили взор към яснополянския мъдрец, и лекарите-безсребърници, последователи на А. П. Чехов, до безбройната рат на Горкиевите буревестници — наистина „дистанция огромного размера“. Горки превърна литературата в оръдие на общественото съзнание, в бойна амуниция на фронта на класовата борба, във фактор за непосредствено социално действие. С него тя зае реално място в живота, в системата на обществения организъм. Мечтата на Чехов „трудът на писателя да бъде труд на лекар“ добиваше конкретен смисъл, идеята на Ленин за литературата като „съставна част“ на общопролетарското дело стана жива реалност.

Най-сетне за никого не е тайна идеологическата затвореност на класическото изкуство. Винаги познавателно-изобразителната функция е била основната, почти изчерпваща общественото му предназначение. Дори за разцвета му втората половина на миналия век разрешието на поставените проблеми и конфликтите е било най-уязвимото му място. Гогол и Тургенев са се препъвали пред дилемата за „идеал от плът и кръв“. Най-голямото постижение на Толстой са „нравствено психологическите открития“ на Пиер Безухов и Константин Левин, мъчително намираното съчетание на личен и общ критерий за нравствена правда. Чехов можа да достигне до разбирането за индивидуалните пътища към революцията, за необходимостта от общонародно обединително дело. Но единствено Горки надсмогна идейно-класовата затвореност на класическия реализъм, изведжайки го на широка историческа магистрала. Именно Горки направи художествената литература „разузнавач на бъдещето“. Опрял своето творчество върху историческата мисия на пролетариата, твърдо застанал върху идейната платформа на болшеvizма, Горки намери ключ към решение на вечните проблеми на литература и живот. И мъчителните „мисли-скорпиончета“ на Разколников за морално право на индивида, и драматичните търсения на Толстоевите герои смисъла на живота, и чеховското недоволство от „скупните истории“ той можа да постави на плоскостта, където те могат да бъдат решени — революционната борба. В тази връзка е проникателната оценка за Горки на Луначарски. — „Огромното, изключително значение на Горки се заключава в това, че той беше първият велик писател на пролетариата, че с него класата, на която е съдено, спасявайки себе си, да спаси човечеството, за първи път осъзнава себе си художествено, както се е осъзнал философски и политически с Маркс, Енгелс и

Ленин“. Именно социалистическият реализъм е художествената система за новото революционно съдържание на епохата, за новия етап на изкуството.

Както показва горчивият опит на историята, великите учения далеч не винаги са се запазвали в чист вид. Историята наистина не е „Невски проспект“ и никоя истина не е застрахована от изопачаване в процеса на живата практика. Развой на съветската литература е развой на социалистическия реализъм — разгръщане на неговите възможности, обогатяване на чертите му, съзряване на принципите. Всеки етап на този развой има свои неповторими постижения. Но социалистическият реализъм знае и облачни дни. И експедициите на РАП-а, и оряване на творческото му жило в годините на култа. Колко пъти той се е превивал в калъпа на социологическата схема. А и сега се намират бездарни писачи, прокарващи своята съмнителна художествена продукция под спасителната му марка, и сега има догматици, прикриващи своето безсилие зад „вечните му канони“. . . И затова, когато днес се възстановяват здравите му творчески начала, връщането към неговия първоизвор е наложително не само по юбилейни причини.

Горки нееднократно подчертава, че литературата на социалистическия реализъм може да бъде създадена само върху „фактите на социалистическия опит“. Но той не разглежда тези факти емпирически — безкръвно и безкрило. Чрез тях трябва да се възсъздаде „реализма на хората, които изменят и преобразяват света“. За него социалистическият реализъм е „реалистическо образно мислене, основано на социалистическия опит“. . . умение „да се издигне човека над външните условия на битието, да бъде показан на самия себе си не като роб, а като владетел на фактите, свободен творец на живота“. Може би най-превратно тълкувание претърпя Горкиевото разбиране за устремеността на социалистическата литература към бъдещето. Беше време, когато тази формула прикриваше съзнателното подслаждане на жизнените конфликти, идеализацията на живота. В немалко критически писания желаното се приравняваше с вече осъщественото, а трезвата преценка на реалните факти — към черногледството. От платна и кинокадри, от романи и оратории се сипеха земни блага като от рога на изобилието, гледаха ни със сияйни очи красавци и красавици — пришълци от ерата на комунизма.

На Горки е била винаги чужда пресилената героика, необоснования възторг. Дори притикувани от искрена преданост към делото на комунизма — сладникави дирамби не биха спечелили неговото одобрение. За него „третата действителност“ не е изневяра на истината за живота, не е „скъсяване на разстоянието до комунизма“, а изследване на обективните сили, които водят към него, своего рода — научно предвиждане. В едно от своите последни изказвания, говорейки за „слабото зрение“ на някои съветски писатели, Горки беше казал: „Действителността не се подава на голо око. А нали на нас ни трябва да знаем не само двете действителности — миналата и сегашната, тази, в която ние вземаме участие. Ние трябва да знаем и третата действителност — действителността на бъдещето. Тези думи за третата действителност аз не произнасям заради остроумие. Аз ги чувствавам като решителен призив, като революционна заповед на епохата. Ние трябва някакси тази трета действителност още сега да включим в действие, трябва да я изобразяваме. Без нея ние не можем да разберем какво представлява методът на социалистическия реализъм.“

И това не е било само пожелание. С цялото си творчество Горки даде великолепен пример за изкуство „на далечния прицел“, за изкуство, устремено към бъдещето. Неговите социални и характерологични обобщения не се отличават само с богатство на социално съдържание. Те сякаш излитат от стартовата площадка на историческото предвиждане, те сякаш живеят два живота — единия в настоящето, другият в бъдещето.

Ето. . . Отдавна гладните години на страдалческа Русия са минали в историята, отдавна са изчезнали ношните приюти и техните изпаднали обитатели — социалният фон та Горкиевата драма „На дъното“ отдавна е изчезнал. Забравен е и поводът за написването ѝ: онази неписана молба на Станиславски и Немирович-Данченко към изгряващата звезда на драматургията за съдействие на МХАТ. А за нашите внуци „На дъното“ ще се нуждае вече от коментар, както сложната символика на Дантевия „Ад“: и сега са немалко белите, неясни петна в драмата, реплики, които нищо не говорят на съвременния читател. За нас думите на Наташа: „види се, вярно казват, че студентите са отчаяни“ са окончателно загубили злободневния си някога смисъл, загатващ за студентските вълнения в Казан от 1901 г. Трябва ли да говорим каква реакция предизвиквали в театралната зала думите на полицая Медведев: „Днес във всички се изисква строгост и законен ред! Никой не може да бъде бит. . . бият заради реда и дисциплината.“ Тогава те явно са визирали полицейските репресии, днес те звучат само иронично, малко театрално.

Нещо повече. Би следвало логически „саван на забрава“ да покрие пиеса, която руската критика през '900-те години е единодушно упреждала, че въобще не е пиеса, а няколко, свързани една с друга сцени и картини — без развитие, без структура, без гръбнак; би следвало завинаги да слезе от сцената пиеса, за която сам Горки несправедливо се е укорявал, че била написана слабо, защото не удовлетворявала изискванията му за драма. Но истината е съвсем друга. „На дъното“ и днес бие всички рекорди по популярност, по число на постановки, по симпатии — сигурно вече на милиардна публика. Истината е, че и ние, никога не познали скитническия жребий на героите, излизаме потресени от великата им жажда за истина, от несъкрушимото им жизнелюбие, от непомръквания им хуманизъм. И това не е само магията на изкуството. Това е издигане на общочовешки проблеми на такава висота, на която е вече безсилно времето, поводът, театралния реквизит, където престават да играят роля теоретически предписания — от където започва нетленен разговор с човечеството. Какво сърещедство, какво общобително могъщество, какво ясновидство е притежавал този писател, за да разговаря с потомците си така, както е разговарял със своите съвременници.

И днес за нас са непонятни съжденията на някои западни литературоведи за „старомодността на Горки“, за „пресиления му романтизъм“, за „нехудожествената му тенденциозност“. Индексът на неговите „просто слаби“ произведения расте от година на година. Покрай „Окуровския цикъл“ и „Животът на Клим Самгин“ той вече пуска пипала и над италианските му разкази, и над пиесите от съветския период. Онова, което все пак се признава, е от такава естество, че явното отрицание у откровените реакционери е по-скоро „рицарски жест“. Ето един от многобройните примери: тълкуването на философския смисъл на „Животът на Клим Самгин“. „Съдбоносните сили на нашето време — икономически, административни и политически апарати с тяхното самодвижение и магия, катастрофите на нашето столетие, кризи, войни, революции и диктатури — хвърлят личността във водовъртежа на неразбираемото и непостижимото. С това се ликвидира историята като обективен и закономерен процес. Нахлуването на иррационализма в световната политика, развързването на колективното безсъзнателно начало именно в онези идеологии, които претендират за научност на мировгледа (расовата теория, геополитика, политическата икономия, диалектическият материализъм) днес повече от когато и да било друг път обричат човека на безпътница пред лицето на историята“¹

¹ Jürgen Rühle, Literatur und Revolution, München—Zürich 1963, стр. 25.

Всичко това е познато като текст. Волунтаристката иррационалистическа концепция за историята има своя отдавнашна история, своя вече порядъчно износена терминология. Но привличането на „Клим Самгин“ като доказателствен материал е вече кошуство от рода на смердяковската апология на Горкиевия герой. По преценка на литературоведа „Клим Самгин е в най-висока степен интересен герой“, защото в него е залегнала проблематиката на епохата¹. Пак по негово мнение Горки, развенчавайки Клим Самгин, в същото време храни симпатии към него.

Едва ли има по-убедителен противник на филистерската идеология от Горки, едва ли има по-силна противоотрова срещу идейния маразм на упадъчната философия и художествена мисъл от Горкиевото творчество. Навсякъде, където са прониквали книгите на Горки, на декадентството е ставало тясно, свивал е знамена човеконенавистническият песимизъм. На мястото на подкастрените плевели с още по-голяма сила са пушали стрък семената на здравето, демократично, хуманистично изкуство.

Да си спомним как Горки нахлува у нас в началото на века. Тъкмо тогава духовният живот в България е на кръстопът. В този критичен момент творчеството на Горки утвърждава на българска почва правата на революционно-демократичната, реалистична литература. То запълва една празнина, дава идеали, посочва изхода от буржоазното опощяване на живота и едновременно противостои на реакционното влияние на индивидуализма и ницшеанството.² По думите на Георги Бакалов „бурята на Горкиевите писания измиташе авгиевите обори на еснафската дивота, ограниченост и пошлост. „Буревестникът“ освежаваше задушната атмосфера на назадналата страна и предвещаваше победоносните боеве на подрастващата революционна класа в България. „А от театрална сцена словото на Горки по-пряко и непосредствено е достигало до българския зритель, по-пряко и непосредствено му е влияело в революционно-борчески дух. Песента на босящите от „На дъното“ е огласяла улиците на провинциалните градове, работнически домове и площади, вдъхновявайки българския пролетариат на борба за нови социални права. Но ако има област, където Горкиевото творчество е изиграло не само идейно-социално, но и творчески-естетическо въздействие, това е изграждането, затвърдяването и укрепването на метода на социалистическия реализъм в българската литература. Може смело да се каже, че сред субективните фактори за този труден и сложен процес Горкиевата творческа помощ е един от първостепенните. Тя не се изчерпва само с усвояването на Горкиевите теоретически завети на българска почва, тя далеч надхвърля непосредственото влияние на Горки във формирането на един или друг художник. За една прождаща социалистическа литература, създавана при тежки социални условия, лишена от никакви традиции, лутаща се в правилния избор, примерът на един художник от ранга на Горки е от решаващо значение. Това е главната творческа опора за писатели, разработващи проблематиката на новата епоха. Това е и най-авторитетна подкрепа за литературната теория и критика в отстояване принципите на социалистическия реализъм. И не само в литературата. Горкиевото наследство има конструктивно значение за всички области на съвременното изкуство. Една винаги будна гражданска мисъл, една изключителна естетическа ерудиция, един пример на художник, който винаги е знаел какво върши и за какво го върши всякога са били притегателен център за човека на изкуството. Просто защото така е устроен крехкият служител на музата, че чувствава нужда от импулса на силната творческа индивидуалност. И когато тази индивидуалност е

¹ Jürgen Rühle, *Literatur und Revolution*, München—Zürich, 1963, стр. 26.

² Вж. И. Цветков, Максим Горки и българската литература. БАН, С., 1964 г.

Горки, то не единици ще бъдат гласнати към новото изкуство, а огромното мнозинство от художници, влюбени в истината, ненавиждащи социалната неправда, устремени към бъдещето на своя народ. В този смисъл, косвено Горки е един от създателите на социалистическата култура в България. За нас, страна със своеобразна историческа съдба, това може да се каже с пълна решителност. Тук влиянието на Горки минава по хребета на литературното развитие. Но и в повечето страни от трите континента Горки е бил опора за изкуство от нов тип, учител на прогресивния писател. И не само вчера и днес. Тъкмо в това се състои своеобразието на Горки като художник и мислител, че той е могъл да обхване в художествената си практика главните проблеми на нашата съвременност, да обгръне кардиналните процеси на общественото развитие.

Разбира се, и проблеми, и процеси се менят. Мени се и отношението към Горкиевото творчество. На един или друг етап на общество и култура отделни произведения на Горки ще имат по голямо, други по-малко значение. В епохата на Първата руска революция романът „Майка“ е бил едва ли не равен на историческа епоха. Едва ли има революционер от онова време, отминал школата на Горкиевия роман. Драматургията на Горки е винаги „на дневен ред“, но и тя има периоди на изключително, вероятно незапомнено за театъра изкачване, и относително спадане, както затишието след буря. По времето на Първата световна война огромно значение има публицистиката на Горки. Новият революционен подем в работническото движение след войната и след Великата октомврийска революция изтикват на преден план „италианските разкази“, очерците из „Страната на жълтия дявол“, романът „Фома Гордеев“. Съпротивителното движение срещу „фашистката змия“, стигнало върхна точка в годините на Втората световна война, е изковало куршуми и снаряди от Горкиевата антифашистка публицистика.

Цяло тридесетилетие романът „Клим Самгин“ е „държан на склад“. Литературната критика, интелигенцията, обществеността сякаш не можеха „да смелят“ за своите текущи задачи великата епопея на Горки. Читателската публика по цял свят е била неподготвена за неговата полифония. И наистина трудно е било да се намери съзвучие между строителния ентузиазъм на разкрепостения съветски човек с картините на една навеки отминала, навеки осъдена действителност. Какво ли е било на великия писател, за когото това произведение е било „прошак-роман“, да срещне неблагоприятната реакция на читатели и критика. Зашо сега, когато цял народ е обзет от строителна треска, когато мечта за нов живот пали сърцата на трудещите се, любимият писател разказва за една жалка отрепка на миналото. „Край на романа — край на героя — край на автора“ — това са били едва ли не последните думи на умирающия. Какво мъжество е било нужно на тежко болния старик да понесе събдиалото се опасение, че „книгата няма да бъде разбрана от младежта, а на възрастните не ще се понрави“¹.

Но ето че минава време. „Депото от афоризми и максими“, както шеговито нарича Горки своя роман, започва все повече да привлича внимание — с широкия си исторически обхват, с галерията си от сложни и дълбоки типове, с непознатите възможности на мисълта за анализ и синтез на жизнените факти, с размишля за пътищата на човечеството. Историята потвърди любимата мисъл на Горки, че и доброто и лошото не изчезват безследно. И Кутузов е жив — с цялото богатство на своята сложна и дълбока натура, с цялото си умение да осъществява идеалите си в живо дело, с революционната си принципност и последователност. И Самгин е жив — живо възплъщение на съвременния буржоазен егоизъм, на животинския страх пред революцията. Именно сега, когато реакцията и прогресът си дават среща на световен форум, е настъпила фазата на решителна борба

¹ Сп. Звезда, 1961, кн. 1, стр. 167, 168.

между Кутузовци и Самгиновци, между жизнeутвърждаващата философия на марксизма и човеконенавистническата същност на империализма, между изкуството на действияния хуманизъм и разлагащите миазми на псевдоизкуството. Именно сега е настъпило времето за нов живот на „Клим Самгин“ — сред болните въпроси на нашата съвременност, сред гигантските колизии на епохата.

Но доколкото обществените процеси и закономерности, разкрити от Горки-художникът, продължават и днес в нови исторически условия, доколкото няма Горкиев щрих, Горкиев ред извън тяхното могъщо течение, то естествено не само на „Клим Самгин“ е изгряла звездата.

Дошло е време за ново прочитане на М. Горки — в сегашната международна обстановка, на съвременния етап на социализма. И, разбира се, не само да покажем на класовите врагове неговата жизненост и неизчерпаемост, неговата неувяхваща актуалност. Днес Горки може да бъде практически полезен — и в борбата ни срещу чуждата идеология, и в изграждането на идейните ни „анти-токсини“.

По времето на Горки мътната вълна на естетизма и индивидуализма в изкуството още не е дебординирала към еснафска самовлюбеност, към антисоциална анархия. Тя все още е била „плесница на обществения вкус“. Но още тогава Горки предричаше, че бунтарството скоро ще свърши и ще започне гражданската и творческа деградация на самовлюбения артист. Още тогава той разобличаваше „свободата на творчеството“ от обратната страна на медала. И днес, когато потомците на „птичките божи“ особено настойчиво се опълчват срещу взаимовръзката между изкуство и политика, с още по-голяма сила се издига Горкиевият лозунг за тяхното „неразривно, талантливо сливане“.

Още от времето на Първата руска революция Горки е чул немалко проповеди за „идейното опекуство на партийните вождове върху литературата“. Но именно отношенията между Ленин и Горки са пример за единомислие и единодействие в областта, която „най-малко се поддава на открито вмешателство“, за изработване на единна платформа за революционна политика и изкуство. Вече се преодолява учебникарската схема учител-ученик.¹ Литературоведите все по-сериозно навлизат в същността на една сложна, трудна, но по-своему щастлива дружба между двамата великани на политиката и художественото слово. Ленин и Горки — това е многостранен и многопосочен обмен на възгледи, преживявания, жизнен и творчески опит. С каква любовна деликатност Ленин помага на Горки да преодолее боготърсачеството и неверието в революционните сили на селячеството, да намери път сред всичките си политически зигзаги. И какъв неоценим резерв за революционното дело на Ленин е Горкиевото „емпирично знание на живота“, Горкиевата преданост на социалната революция, Горкиевите книги, възвестяващи Лениновата правда. И като резултат — единната естетика на социалистическия реализъм, ленинско-горкиевата „естетика на справедливостта“.

Горки наричаше себе си „свидетел на спора между новото и старото“. „Аз, казваше той, давам показания пред света на трудовата младеж...“ Но колкото повече минава времето, ние се убеждаваме, че той е бил и съдия, чиято присъда не подлежи на обжалване; старият свят ще загине в калта, „която ние ще му оставим в наследство“.

¹ Вж. Правда, 10, III, 1968 г. стр. 3.